

९३
१६

अथ

९३
१६

ग्रन्थनामः-	“जाबालोपनिषद्दीपिका”	
कारुनामः-	श्रीशङ्करानन्दः	
विषयः-	अद्वैतवेदान्त	

Tabalopaniśhad Dipika
Shree Shankaranand
Advaitavedant

886

२३
१६

अभ

१३
१६

जाबालोपनिषद्दीपिकाप्रारंभः न ३५

१३
१६

१७

श्रीशङ्करानन्दविरचित

॥ श्री गणेशाय नमः ॥ ॥ कृष्णमैद्वेपायनं व्यासं शंकरं लोकशंकरं ॥ ज्ञानंदात्मन
 मध्यात्मगुरुं देवं नतोऽस्म्यहं ॥ १ ॥ जाबालोपनिषद्धारव्योपयंती सुषानिधिं ॥ करि
 ष्ये प्रीयतां दोवोऽविमुक्तोयस्तयेश्वरः ॥ २ ॥ सर्वासामुपनिषदां संगतिर्याकर्मका
 डेन साग्रस्याग्रचितसंगतिश्चास्माभिर्बहूद्वारण्यकदीपिकारं नेप्रदशिता
 अत्र सर्वतीर्थभारग्राह्यात्माग्रशेषसंसारधर्मेन संस्पृष्टोहं प्रतिपाद्यः एतादृश
 ज्ञानेन च निःशेषानर्थनिवृत्तिरानंदावाप्तिश्च परमप्रयोजनमथुपनिषदं
 तैरवतुष्टत एव संबन्धाधिकारिणावपि न पृथग्वर्णनीयौ ॥ ब्रह्मज्ञानोपायश्च
 संन्यासानधिकारिणां शानरुद्रियजपः संन्यासीनामपि अवणाद्यधिकारि
 णां सर्वसंगपरित्यागश्चाऽक्षेपसमाधानाभ्यां प्रतिपाद्यत इति उपनि

षदर्थसंदेहः तत्राख्यायिकाचारविधिज्ञापनार्थं मिथिलोपवनेकदा
चिद्योगीश्वरआसांचकेशिष्यसंदेहजनकेनराज्ञामुनिमिश्वनिवीतः त
हस्पतिः शक्रगुरुवाच याज्ञवल्क्यः स्पष्टायदनु प्रसिद्धं पश्चात्सर्वस्माद
पिपुण्यकर्मफलभूतमित्यर्थः कुतश्चेत्तत्रा कुतश्चित्तं नौ जीति कुतुपापंकर्म
तस्य दौपणात् गमनकारणत्वात्तत्रा अथवा कुः पृथिवीतस्यां रौति शब्द
करोति यः प्राणः तस्य ~~निवास~~ निवासभूतं कुरुक्षेत्रं देवांमिंद्रियाणां
~~देव~~ जने देवस्य स्वयंप्रकारा स्यात् मनोयजनं पूजाकारणं अत्र हि इंद्रि
याणि विविधविषयोपहारे परमात्मानं पूजयंति सर्वेषां भूतानां इंद्रियाणि
प्राप्नुवन्ति प्रसिद्धानां भूतानां वा ब्रह्मसदनं ब्रह्मणः सर्वस्मादधिकस्य देशका

ती

ना

ज्ञा वलवस्तुपरिच्छेदशून्यस्यसदनं वासस्थलं। रूपकमत्रद्रष्टव्यं यथाप्रसि
 २ ऊंकुरुक्षेत्रेदेवानां हविर्भागप्राप्तिकारणं ब्रह्मणो यज्ञस्यसदनं सर्वेषां भूतानां
 दृष्टादृष्टप्राप्तिकारणं तथा तद्विशेषेण द्वयविशिष्टमुक्तं कुरुक्षेत्रं किमिति शेषः
 तदुत्तरमाह। अविमुक्तं वै विशेषेण विद्या काम क्रोधादिभिः विमुक्तः परित्यक्तः चि
 दानंदनस आत्मा सरवा विद्यादशायां अविमुक्तस्तत्स्वरूपमविमुक्तं प्रसिद्धं वि
 विधंधर्मानात्मनि मन्यमानं सोपाधि कैश्वरं रूपमिति यावत्। तदेव कुरुक्षेत्रं
 देवानां देवयज्ञं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनं। व्याख्यातं यस्मादेवं तस्मात्ततः। य
 त्रकचन। यत्र कापि गंगा प्रयागादौ विपर्यति वा स्थले गच्छति गमनं करो।
 तिते देवा विमुक्ता मेव मन्येत ज्ञानी यात्रा इति। अनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण राम
 २

देवे मया प्राप्तमेव स्तुतं तदेवेत्यत्र यः उक्तविशेषणमेव ब्रह्म ननु केवलं मिल्येत
दर्थं पुनराह। कुरुक्षेत्रे देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्म सदन्। आख्यातं।
अत्रानिमित्ते कुरुक्षेत्रादिरूपेयस्मिन् कस्मिंश्चिद्देशे विज्ञाते। हियं स्मृता। जंतोः। प्रा
णिमात्रस्य। प्राणैः मुख्यप्राणादिभिः स्वतः उक्तांतिश्च अन्यस्य उक्तक्रममाणास्य उ
क्तांतिं कुर्वतः प्राणेषु क्रममाणेषु इति वा पाठः। रुद्रः रुतदुरवंदा वयतिनाशयती
ति रुद्रः सदा शिवः मनोवा। तारकं संसारसमुद्रस्य तरणकारणं ब्रह्म सत्यज्ञान
नंदादिलक्षणं व्याचष्टे कथयति। तत्त्वमसीत्यादिनोक्तं। मनश्चेत्। मरणसमये स्म
रति अविमुक्तश्चेत्तदानीमेवोपदिशति। येनाहं ब्रह्मास्मीत्युपदेशो॥ नासौ
जीवो नु प्रशिष्यः अमृती भूत्वा कर्त्तुं मोक्ताहं मस्मीत्यभिमानेनामृता ब्रह्माहं म

3

स्मीत्यभिमानेनाऽमती भूत्वा नंतरमेव मोक्षी भवति अविद्यादशायाममोक्षो
 ब्रह्मज्ञानेनाविद्यापगमनामोक्षी भवति स्वेन स्वयं ज्योतिः स्वरूपेणानंदात्म
 नावतिष्ठत इत्यर्थः। पूर्वस्य हेतोर्यस्मादर्थस्यात्रान्वयः तस्मात्ततोऽविमुक्तमेव
 ब्रह्मज्ञानोदयात्प्राक् सोपाधिकमेव निषेवेता नितरं विजातीयप्रत्यक्षपूज्य
 सजातीयप्रत्यक्षप्रवाणो हे सेवेता साक्षात्कुर्यात् यावद्ब्रह्मज्ञानोत्पादं अवि
 मुक्तं सोपाधिकमौच्चरं स्वसोपास्यं न विमुंचेन्न कदाचिदपि। परित्यजेत्
 एवं सुरगुरुणा याज्ञवल्क्यस्य बुद्धिपारीक्षार्थं स्वस्य बुद्धिः सिद्ध्यार्थं च पृष्टेन
 याज्ञवल्क्येनोत्कांगीचकाराब्राह्मस्यतिः। एवमेव सोपाधिकमेवाविमु
 क्तं कुरुक्षेत्रे देवयज्ञं ब्रह्मसदनं च तद्ज्ञानवतौ वरुणा न स्वर्गं चतदेव

तद्ज्ञानाच्च निर्गुणात्मज्ञानं मरणकाले दुर्नेपासनं च मरणं न परित्याज्यमिति
इदानीं श्रुतिराह। एतदेवमुक्तं वैकुण्ठे त्रिमित्यादियानां वल्क्यः यज्ञवल्क्यः प
त्ययोगीश्वरः। आह बृहस्पतय इति शेषः॥॥ इति प्रथमं संवत्सराः॥॥ अथ हो न
मिति॥॥ अथ बृहस्पतिप्रश्ननिर्णयानंतरं ह। किला एना बृहस्पतिवक्ता
रं श्रुतिः ब्रह्मपुत्रः प्रजापतिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं स्पष्टं। यस्तारं कं ब्रह्मेत्युच्ये
क्तः एषास्मद्विदुः साक्षी। अनंतः देशकालवस्तुपरिदृश्यः। अयं कौमुदी
मूर्तवत्स्यष्टः धत्तः। न अयं कौमुदीः आत्मा अस्मत्प्रपलक्ष्यः तमुक्तरूपमाध
त्मानं कथं केन प्रकारेण अहमिति विजानीया भव गच्छेयमिति अनेन प्रका
रणा सहोवाच याज्ञवल्क्यः। स्पष्टं। सः अविमुक्तः कुरुक्षेत्रादिरूपेण यः

४ उक्तः अविमुक्तः सोपाधिको निर्गुणस्मृजानार्थमुपास्यः साक्षात्कर्तव्यः
ननु माह परपो न नो व्यक्तं प्रत्याख्यातं। सो विमुक्ते प्रतिष्ठितः
सः भवता पृष्टो निर्गुणः अविमुक्ते सोपाधिके विविधशक्तियुक्ते ईश्वरस्य
पे प्रतिष्ठितः व्यवस्थितः प्रतिशुद्धोपाधौ तस्मिन् सर्वात्मना स्वयमुपबन्ध
त अइत्यर्थः इति यस्मात्तस्मादिति शेषः। सोपाधिकस्यापि दुर्गमत्वात्तदु
पलब्धिस्थानं पृच्छति सः निर्गुणस्वरूपाधारदूवा विमुक्तः सोपाधिको
स्य देहस्य कस्मिन्नवयवे उपलब्धिस्थाने प्रतिष्ठितः सर्वदा संनिहितः
इति प्रश्नसमाप्तौ उत्तरमाह वरणापानायाः वतुणायां नो स्यामिति वा ४॥

पाठः। वरुणानासीपदे श्रुतिव्याकरिष्यति प्रश्नपूर्वचा। अस्य अस्य श्रुति
समुच्च। पार्थः चकारः मच्चो। अंतर्भुवोरनरित्यर्थः प्रतिष्ठितः अवस्थितः
ति। उत्तरसमाप्तौ। पृच्छेति केन हेतुना वरुणावरणाशब्दनाच्या भवति। स्प
ष्टं केन नासी भवतीति शेषः नासी शब्दवाच्या व्याख्यातमन्यत्र। इति प्र
श्नः प्रश्नसमाप्तौ। कावेवरणाकाचमसीति वापाठः। उत्तरमाह। सर्वान्नि
खिलान्। इन्द्रियपुरुषान्। इन्द्रियाण्येव पुरुषाः पुरिशयिनात् इन्द्रियकृतार्थ
दोषानिति वापाठः। वारयति निवारयति अतीन्द्रियं स्थूलमित्यर्थः तन्नो
केन हेतुना वरुणावरणाशब्दवाच्या भवति स्पष्टं। सर्वाणि निखिलानि
इन्द्रियकृतपापानि। इन्द्रियैरुत्पादितान् दोषान् सर्वानिन्द्रियहतान्या।

प॥

पानितिवापाठः नाशयति तेन नाशो भवति सकारस्य शकारपरि-
णामेन न्या। रव्यातं। स्पष्टः पदार्थः। इति उत्तरसमाप्तौ वरणायां नो स्याच्च म-
ध्ये प्रतिष्ठितः दूत्यनेना सापुटयोः ग्रन्तरवस्थित इति सामान्यतः प्रतीय-
तेन यापि चतुरंगुले। स्मिन्दे शो। कतमच्चा कतमंचेति वापाठः। अस्या विमुक्त-
स्य स्थाने ध्यानस्थलं भवति स्पष्टं। इति प्रश्नसमाप्तौ उत्तरमाह क्रोकोः प्र-
सिद्धयोः द्वाणस्य च द्वाणस्यापि। चकार स्रयाणां समुच्चो यः प्रसिद्धः सं-
धिः। क्रोकोः द्वाणमूलस्य च मध्यवर्ती। देशः शास्त्रैकगम्यातिशयः। स उ-
त्तरः प्रत्यक्षः द्यौर्लोकस्य मस्तककपालैरुपस्य स्वर्गलोकस्य परस्य चि-
तुबुकावसमानस्य भूर्लोकस्यापि चकारो लोकद्वयसमुच्चयार्थः। स चि-
तुबुकावसमानस्य भूर्लोकस्यापि चकारो लोकद्वयसमुच्चयार्थः। स चि-
तुबुकावसमानस्य भूर्लोकस्यापि चकारो लोकद्वयसमुच्चयार्थः। स चि-

शार्थः

राम

५॥

य॥

विति। अंतरिह समो कलौ भवति। इति अनेन प्रकारेण चिंतयेदिति शेषः। एतद्वै। ए
तदेव संधि एतमेव विमुक्तं सर्वे संधीयते स्मिन्निति संधिः ब्रह्म स्वभावः। तस्यैव पूर्वोक्ति
श्रुतौ प्राणस्य च संधौ संध्यामिति सप्तमी ब्रह्मविदः। ब्रह्मज्ञानकुशलाः उपासते साक्षा
त्कुर्वते। इति यस्मात्तस्मादिति शेषः सो विमुक्त उपास्य व्याख्यातं पुनरभिधानं च नि
गमनार्थं इति वाक्य समाख्यार्थः फलमाह। स विमुक्तः अविमुक्तं अविमुक्तं संबंधि
ज्ञानं वस्तु साक्षात्कारकारणं प्राचष्टे कथयति। अंतर्काले ददातीत्यर्थः कस्मै यो वै य एव
तत् निर्गुणं त्वस्वरूपं एतदविमुक्त स्वरूपमेव न ततो निष्पन्नं। एवमुक्तेन प्रकारेण स्वा
नादि सहितं वेद जानाति जानीयादित्यर्थः। अथ हे नं। अथा विप्रश्नानंतरं किं न।
एनया शिवत्वं स्वगुणं ब्रह्मचारिणः। अविमुक्ते मनो धारयितुं शक्ताः याज्ञवल्क्य

८ । याशिषाऽयुः । उक्तं वतः । किं केन जयेनामृतत्वं मोक्षं ब्रूहि कथं । येनै मोक्षो भवति तं जपं
 कथयेत्यर्थः । इति प्रश्नसमाप्तौ सहोवाच याज्ञवल्क्यः । स प्रसिद्धः । किं लुवाच याज्ञ
 वल्क्यः स्पष्टं । शतरुद्रियेण नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यध्यायेन इति उत्तरसमाप्तौ । इदानीं
 श्रुतिराह एतन्निरुद्राध्यायोक्ता निरुद्रे प्रसिद्धान्येव । अमृतनामधेया निःप्रमृत
 स्थमोक्षरूपस्य रुद्रस्य नामान्येव नामधेयानि । एतैरुद्रनामधेयैः । नित्यं जपिते
 ह वै प्रसिद्धैरेवामृतो भवति मोक्षभागो भवति । इति खंडसमाप्तौ ॥ ॥ द्वितीयः खंडः ॥ ॥
 अथ प्रश्नचारि प्रश्नानंतरं प्रसिद्धः । जन्मकोनामतः । किं लवै देहो विदेह देहा
 धिपतिः । याज्ञवल्क्यः याज्ञीश्वरमुपसमेत्य समीपे समागत्योवाच उक्तवान् । भग
 वन् षड्गुणैश्वर्यसंपन्नः । संन्यासं सर्वकर्मपरित्यागं कर्तुं यैः प्रयै ब्रूहि प्रवसरं । राम
 अनुकथय

मनुकेन कथं कदा करणीय इत्यर्थः सहोवाच याज्ञवल्क्यः व्याख्यातः । इदानीं विस्तृतं । इति ।
स्य कालप्राप्तं संन्यासं वक्तुं ग्राश्रममवस्थां माह । ब्रह्मचर्यं अष्टवर्षं नंतरं द्विजातीनां
संस्काररूपं वेदगृहणं गं प्रथमं ग्राश्रमं विस्तृतं । विस्तृतं अगच्छेदिति शेषः । तत्र चैतृ
तिः संकल्पपुरःसरं तत्रैवावतिष्ठेत्तत्र प्रीते रजावे विरक्तिः शून्यः समाधवेदं एकं द्वौ
त्रीश्वतुरो वेदान् एकं स्वशाखां षडंगयुक्तं वा यथाशास्त्रं गुह्यं शूद्राणां पुरः सनं अधी
त्य समावर्तनं कर्मणा परिसमाधय प्र।प्तौ वनः स्नातकः गृहीदारपरिग्रहं लक्षणं श्री
तस्मात्तयोरन्यतराग्निनिषेवितं सर्वकर्मसंपादकं त्रिवर्गकारणं गृहमस्यास्तीति गृही
तवेत् । स्पष्टं ॥ विधिरै धिकं गृहे दुष्टाया अभावे कंचित्काले गार्हस्थ्याश्रमं धागपुत्रा ।
दिकारणमनुष्ठाय । गृहात् उक्ता ववती कंदमूलफलाद्याहारिण साग्निहोत्रो निरा-

७ जिहोत्रोवावनेनिवा सस्त्रानमस्यास्तीतिव नी भवेदित्यनुषंगः भूवावनस्त्राश्रमं
 स्वीकृत्यात्रापि इच्छाया अभावप्रवृत्तेरनुषंगः अत्रचतुर्ष्वपि अमेषनुक्रमे
 यं गमने आश्रमांतरे गंतुं इच्छाभावे एकैकं यावज्जीवं संकल्पपुरःसरं न्यनुति
 चे संन्यासे मंतरेण नुक्रमेण नियतप्रातिलोभ्यं चतुर्ष्वपि केदाचिदपि इदानीं
 सति वैराग्ये संन्यासे विशेषमाहायदिवपक्षांतरे विकल्पः इतरथा वैराग्यसंपन्नैः
 संसारस्पृहातः प्रकुरांतरा वा नृप्रधीत स्वशाखावेदांतः सर्ववेदांताध्यायी वा ब्रह्मच
 र्यादेव प्रथमाश्रमे देवस्वल्पकालं चीर्णात् अनेककालं वा प्रसतियावज्जीवं तदश्र
 मसंकल्पे उत्तराश्रमावस्वीकृत्यापि प्रवृत्तेरनुषंगः पारमहंस्याश्रमं गच्छेत्तद्यद्यपि प्रवृत्तेरि
 ति श्रुतिः साधारणी कुटीचकादीनामपि श्रयापीतरथा द्वेन वैराग्यसंपन्नैरभिधा

श

७
राम

नोद्वैराग्यस्य साकल्ये सति संकोचस्या युक्तत्वात्पारमहंस्यमेवात्र युक्तग्रहं ब्रह्मचर्यं
 दिति ब्रह्मचर्यं स्यादधिकं अवर्णात् अनुपनीतस्यानधिकारः सूचितः यद्यपि जन्मा
 तराधीतवेदत्वेन वेदतदर्थं स्मरणादुपनयनेनोपयोगस्तथापि न तत्र वैधेन पा
 रमहंसेनाप्युपयोगः स्वतः सिद्धत्वात् तस्य गृहादात्कृता त्रिवर्गद्वया अकृतत्रिवर्ग
 । द्वा अकृतगृहस्थाश्रमयावज्जीव संकल्पः वनादाचीर्णसमग्रवनस्त्वधर्माद्वा
 अचीर्णसमग्रवनस्त्वधर्माद्वा यावज्जीवं तदाश्रमसंकल्पाभावे वा शब्दो द्वयोरेक
 स्योत्तरस्याश्रमस्याग्रहणेपि वैराग्ये सति त्रिवर्गाश्रमेषु प्रवृत्ताधिकारस्य मुख्यार्थ
 । ब्रह्मचर्यादेव वा प्रवृत्तेन गृहादेव वा प्रवृत्तेन वनादेव वा प्रवृत्तेन इत्यन्वयः अथ प्रकृते
 भ्यो ब्रह्मचारि गृहस्थानां प्रस्थाश्रमिभ्योऽर्थीतरात् पुनः पञ्चादुत्पन्नवैराग्ये

ग्यं अवतीति वा वतमस्यासीति वाती नवती अवती वती वा वतवान्। यत्र वनस्त्वस्य जटावि
 मोक्तानंतरं वनस्त्वाश्रमसमाप्तमिषेके प्राप्ते कुतश्चिन्निमित्तासंन्यासाश्रमाप्रवेशे
 प्रावदवस्थानंतर्द्धानवतिमासोपवासजपादिव्रतबलेन तद्विधुरं वातेन भेदेन मिन्नो
 वत्पऽवतीति शब्दाभ्यामुच्येते। ~~स्नातको~~ वा शब्दो वैराग्ये सति प्रवृत्ते दित्यनुषंगार्थोऽने
 यत्र व्रतचारिणोपिवेदानामध्ययने स्नाने स्वशाखामात्रस्य सकृत्पाठे पितावतौ कुतः
 श्रिन्निमित्तादकृतदारपदिग्रहो स्नातकास्नातकेशब्दाभ्यामुच्येते स्नातको वा वेदा
 न्सांगान्सर्वानधीत्यस्नातकः स्नातको वा स्वशाखामात्रपाठमात्रेण स्नातकोऽस्ना
 तकः। मुख्यस्नातकत्वाभावात् कारौ प्रवृत्ते दिति उभयत्रानुषंगार्थौ। गृहस्थोपि
 द्वेधानाश्रमीनवति एकः स्वीकृताग्निः कस्तत्र मरणान्निमित्तं रादो संन्याग्निः। अ

परसुकस्माच्चिन्निमितासस्वपिदारुषु अपरिग्रहीताग्निः तावेतावुत्सन्नाग्न्यनमिकं
 श्रुभ्यामुच्येते। उत्सन्नाग्निः स्वीकृतः स्वीकृताया उत्सन्नो विधिन्। उत्सन्नाविधिन्नाग्न्य
 ग्निः अग्नयो वा यस्य स उत्सन्नाग्निः अग्निको वा न गृहीतो ग्निः न गृहीता अग्नौ वा
 पेन सौ यमनमिकः। अत्रैवकारः उभयत्र प्रव्रजेदित्यनुषंगार्थः एवंपुरुषेष्वाग्निमेषना
 अमिषु च पारमहंस्यस्यानियतिमुक्त्वा कालकृतापि नात्र नियतिरित्याह। यदहरेव यस्मि
 न्नेवाहनि विरजेत् वैराग्यं प्राप्नुयात्। तदहरेव तस्मिन्नेवाहनि प्रव्रजेत् संन्यासं कुर्यात्। सा
 ग्निकस्य संन्यासे इष्टि विशेषमाहातनत्रह किल एके के च नाचार्याः प्राजापत्या मयपूजापति
 । देवता कामेव न त्वन्यामिष्टि याज्ञिकप्रसिद्धां कुर्वति स्पष्टं। निर्वपतीति वा पाठः तदुत्तरा
 मुक्तमपि तत्प्राजापत्येष्टिकारणं विरक्तः। तथा प्राजापत्येष्ट्यनुष्ठानप्रकारं तद्वचनं न कुर्या
 कर्तव्यतामाह। अग्नौ यामेव मग्निदेवता कामेव न त्वन्यामिष्टिं कुर्यात्। स्पष्टं तत्रो

६॥ पपत्तिमाहं अग्निः प्रसिद्धः साधनात्माहिय स्मात् प्राणः सूत्रात्मा परमात्मा वा अग्ने
 देवानां प्रधानस्य परमात्मत्वमुक्तं अग्निपुत्रे प्रथमो देवानां संयातवा सुगम
 र्थस्वस्तेन यतो त्यग्निः अस्मिमेव देवानां प्रथममसृजतेति च उक्तमो विष्णुरा
 सोदिति अग्निः प्रथमो वसुभिर्नोत्पादिति च तद्दशस्यान्यस्य सर्वस्यापीश्वररूप
 पत्वादित्यर्थः । तस्मात्प्राणवोक्तरूपमेव च । एतया आग्नेयेष्टाकरोति स्पष्टं पश्चादमं
 तरं त्रैधातवीयामेव यः कामयेता न्नादः स्यामिति तस्मात् एतं त्रिधातुं निर्वपेदित्यादि नारा
 जाधिराजश्च स्वरादुण्युक्तं द्वे देवता कामवेष्टिं याज्ञिकप्रसिद्धां कुर्यात् स्पष्टं अत्रोपप
 त्तिमाह एतयैव त्रैधातवीययैव । त्रयोधातवे त्रिसंख्याका धातुशब्दवाच्यास्त्वप्ता
 भावन्तीति शेषः । ता न्नाह । यदुत यदेवाग्नेयं रूपत्रयं सत्त्वं शुक्लं रूपं । रजः लोह
 हितं रूपं तमः कृष्णं रूपं इति वाक्यं समाप्तौ । एवमिष्टिं याथाशस्त्रं कृत्वा अग्नेरा

घ्राणमनेनमंत्रेण कुर्यादित्तिमित्तवानासितं आत्मजनकं जानन्नपवगच्छन्नप्यग्रे
 हे अग्रे आरोहास्मिन्नारोहणं कुन्नुप्राणमात्राजवोत्यर्थः अथानंतरं अथाइतिसंहि
 तापाठनिमित्तोदीर्घः नः अस्माकं वर्धय रक्षि नय। रक्षि सर्वं सम्यगात्मबोधादि
 कमित्यर्थः इति मंत्रसमाप्तौ गिरइति पाठो नाचः वर्धयेत्यत्र पूर्ववदीर्घः। अनेन मंत्रे
 णाग्निमाजिघ्रेत स्पष्टं उक्तं मंत्रार्थश्रुतिः स्वयमेवाह। एष वै एष एवाग्रेत्यर्थः प्रा
 णः स्पष्टं प्राणं गच्छ संकारणं याहि स्वाहा स्वात्वं दीयेवाह मिति वागाह। यस्मान्न
 स्मात्स्वाहा तदुक्तं तैत्तिरीयके अग्निहोत्र ब्राह्मणे तं वाग्न्यवदत् बहुधीति सोब्र
 वीत् कस्वमसीति स्वैव ते वाग्निसब्रवीत्। सोऽहुस्वाहेति तत्स्वाहाकारस्य जन्म
 परवत् स्वाहाकारस्य जन्मवेदकरोति स्वाहाकारेण वीर्यं यस्यैवं विदुषः स्वाहाका

रेण जुहति मे। गायेर्वस्य हुतं भवतीति। इति व्याख्या समाप्तौ एव मेव इह मेव एतत्
 प्रस्मानि व्याख्यातं आह उक्तं वान्मंत्रं इदानीं निरग्निकानां संन्यासविधिमाह
 ग्रामात् श्रोत्रिया गारादेः अग्निमाहृत्य अग्निमानीय पूर्वचर। इष्टस्यतिरेकेण विर
 जाहो मेः पुरुषसूक्तादिना च यथाशास्त्रं हुत्वा पूर्णहुत्यनंतरं मयं। त इति मंत्रे
 ण संन्यासाद्यैर्यु। रधिमाघ्रापयेत् प्रमेराघ्राणं कारयेत्। यदियदांतरे। अग्निं न
 न विदेत् अग्निं न लभेत्। अप्सु तटा गोदकेषु हुत्वा तस्य। प्रचोपपत्तिमाह। आपो वै
 आप एव सर्वदेवताः निखिला देवताः तत्र विशेषमंत्रमाह पूर्णहुतावोकारं स्वले स
 र्वोभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहा स्पष्टौ मंत्रः॥ इत्यनेन प्रकारेण हुत्वा होमं कृत्वा उच्यते
 हुतशेषं समुच्य प्राश्नीयात्सा ज्यं हूवि। स्पष्टौ। अनामपं हुतशेषं। त्वा द्रोगदोषभूतं इ
 दानीं जप्यमाह मोक्षमंत्रः मोक्षहेतुर्मंत्रः मोक्षमंत्रः त्रयीप्रणवस्त्रयीरूपत्वान्नस्य

एवं विंदेत्। वक्ष्यमाणप्रकारेण विंचात्। तद्ब्रह्म। सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म एतत्। ॐ
 काररूपं उपासितव्यं उपासनीयं जनकः प्रोहा एवमेवाश्चेमेव। एतत्त्वयोक्तं संन्य
 संने एष इति पाठे संन्यासः भगवन्पूज्य जावन् श्रुतिराहा इति वैयाज्ञवल्क्यप्रोहति
 शेषः॥ ॥ नृतीयः खंडः॥ ॥ अथ जनकोपरमानंतरं ह किल एनं योगीश्वरं मंत्रिः पू
 र्वोक्तः प्राप्तावसरो जनकेन प्रष्टव्यं तं नृजापापपृच्छया जवल्क्यं स्पष्टं। अत्रिराहा पृच्छा
 मित्वा याज्ञवल्क्यं हे याज्ञवल्क्य त्वं पृच्छामि। अथ ज्ञापवीती रत्नात्ताचमनादिक्रियां गत
 तं यज्ञोपवीतं नित्यमस्यास्तीति यज्ञोपवीती लोके प्रसिद्धो ब्राह्मणः संत्वय ज्ञापवीती
 कथं केन प्रकारेण ब्राह्मणः ब्राह्मणक्रियाश्च प्रत्यययोग्यः इति प्रश्नसमाप्तौ॥ सहो
 वाच याज्ञवल्क्यः स्पष्टं। इदमेव स्वसाक्षिः कमेव स्वयं प्रकाशरूपमेव। अस्य परमहंस
 स्यात्तत्सूत्रादिमयं यज्ञोपवीतं प्रसिद्धं। यज्ञस्य श्रौतस्य स्मार्तस्य विविधस्य द्रव्यतपो

११ मोग स्वाध्याय ज्ञानादेरुपसामीप्येन विशेषेण नित्यसंयोगेन इतं प्राप्तं यज्ञोपवीतं यः
स्वयं प्रकाशः सच्चिदानंदत्वेन प्रसिद्धः आत्मा अस्मद्बुद्धेः साक्षी प्रात्र्या ॥ व्यासं कृत्वा ह स्त
न्यां स्वभावतो वा व्यासं इदं मद्भोजनमेवं वा बुद्धिस्त्वं कृत्वा प्रात्र्येत्यादिना च संन्यासवि
धिः कथ्यते । ततः सकोरस्य शकारो यं छंदसः । ततः प्रेषोच्चारणानंतरं समुद्रं गच्छ स्वा
हेत्यनेन मंत्रेण स शिखस्य यज्ञोपवीतस्य यथा प्राप्तेषु दक्षे प्रक्षेपणं कृत्वा आचम्यानंत
रं त्रिराचमनं विधायं प्रयं इदानीं मुक्तो विधिः कर्तव्यता यत्ना प्रकारः । आत्मा यज्ञोपवीत
मित्यादिलक्षणः पारिवर्तिनां परमहंसानां कृत्रियाविशोः परमहंसलिंगधारणस्य स
तावनुपलंभात् । मुखजानामयं धर्मो यदि लो लिंगधारणं । बाहुजातोरुजातानां त्रयं ध
र्मो न विद्यते इति तद्विषयमिदं वक्ष्यमाणं । अथ वा कुतश्चिन्निमित्तादाश्च मन्त्रानामक
तप्रायश्चित्तानां शिष्टैरव्यक्तैर्यमाणानां वक्ष्यमाणं प्रकारं मरणं अथवा आचिकि

राम

११

स्य आध्यायानि मृतानां किं बहुना श्रवणाय समर्थानां मेवैतत् । वीराध्वाने वा वीराणां श्रवण-
संग्रामेषु निवर्तितां गोब्राह्मणबालस्य आधर्षकं कंठं करञ्चिकसर्पसिंहव्याघ्राद्यमीतानां अध-
तस्मिन् वीराध्वाने । अध्वनिननु सजेदिति पंचस्वपिशेषः । आनाशके वा न विद्यते यस्मिन्
शान्तं तदनाशकं तस्मिन् शान्तोदके परित्यागेनेत्यर्थः । यदा तु कामान्तरान्तदा चिह्नत वि-
षयमिदं तोपकृष्टानां । अपां प्रवेशे वा गंगायागादि जलप्रवेशे अग्निप्रवेशे वा जाल-
ल्पमाने जातवेदसि प्रवेशे वा । महाप्रस्थाने वा महदारतिशून्यप्रस्थाने तस्मिन्वा शष्टप-
चकंचभरणप्रकारपंचकस्येष्टाया विकल्पार्थे अथ पूर्वस्माद न चिह्नत तत् अर्थांतरमूतो चि-
कारी । परिव्राट् परमहंसः विवर्णवासाः काषायवासाः मुहुः सशिरवकेशश्मश्रुरहितः
अपरिग्रहः न विद्यते कंथो कौपीनांगवस्त्रादिव्यतिरिक्तः परिग्रहो यस्य सोऽपरिग्रहः
। शुचिः । मृज्जालादिना मनः शुद्ध्या च शुचिः अद्रोही । कर्मणामनसा वाचा मृते व्योद्रे

१२ होस्यास्तीतिद्रोहीनद्रोहीअद्रोही। नैत्ताणः प्राणसंधारणार्थं यथाशास्त्रमाधूकरादि
 मिच्छां कुर्वीत। ब्रह्मभूयाया ब्रह्ममावायमवति। ब्रह्मसाक्षात्कारेण ब्रह्मलायसएवसं
 पद्यते। पदिपक्षौतरे। आनुरः स्याद्वाध्यादिनान्योरादिना कौप्रनिभूतः स्यात्सं॥
 न्यासांगं कर्मकर्तुमशक्तश्चेत्तमनसावाचावापदिवक्तुं शक्तः तदा समनस्कयावाचायदिवक्तु
 मप्यशक्तः तदा मनसेववावाकारः स्वशक्त्या व्यवस्थितविकल्पविषयः संन्यसेषमुच्चारयेत्
 संकल्पयेद्वा। एष उक्तसंन्यासलक्षणः पथामार्गः ब्रह्मज्ञानप्राप्तिहेतुब्रह्मणाधिकारिणा ब्रह्म
 तेन ह प्रसिद्धः अनुविनः। वेदोक्तिमनुज्ञातः लक्ष्मणादेन उक्तेन पथा एतिगधेति। संन्यासी लोका
 पुत्रविशेषणनिर्मुक्तः सर्वसंगपरित्यागी परमहंसः ब्रह्मवित् ब्रह्मसाक्षात्कारवान्। संन्यासेन ब्र
 ह्मज्ञानं तस्माद्ब्रह्मज्ञानाद्विदेहकैवल्यमित्यर्थः। इति वाक्यसमाप्ते। अत्रिराह एवमेवैष जगवन्त्या
 स्यात्तस्मिन्तिराह। इति धेयाज्ञवल्क्यः पूर्ववत्॥ ॥ इति चतुर्थः खंडः॥ ॥ इदानीयाज्ञवल्क्यः श्रोतृणां
 अद्वामुत्पादयितुं तेषामभिप्रायज्ञोऽपृष्टोपि परमहंसोऽप्रमस्य महत्तरेन नुष्ठितत्वमाह। तच्चातेषु परमहं
 सेषु श्रुतकेषु परिवाजकेषु परमहंसास्तुरीयाप्रमस्य तुरीयमदानुष्ठापिते। नाम प्रसिद्धावक्ष्यमाण। संव

तैकात्रुणिश्वेतकेतुदुर्वीसकमुनिदाबजउभरतदभात्रेपरैवतकप्रभृतपः॥संवर्तोऽग्रेवतारः।
 कप्रजापतिः।ज्यात्रुणिरुद्दालकश्वेतकेतोः।पिताश्रुतिप्रसिद्धः।श्वेतकेतुःषष्ठः।आपेचंदोगानो
 प्रसिद्धस्तत्रमसि श्वेतकेतोइति।दुर्वीसाः।शंकरोऽत्रिपुत्रः।सौपिकालाग्निपुत्रः।सर्वत्रप्रसि
 दः।कमुब्रह्मणः।पुत्रः।निदाघोऽक्रमोः।शिष्यः।कमुनिदाघोविष्णुपुराणेप्रसिद्धो।जउभरतो
 जषनपुत्रः।पन्नामेदंभारतंवर्षमभूत्।सतुपरित्यक्तराज्यातकालेमगपोतसंगादभ
 गपोतचिनः।कलेवरंयत्कासालग्रामदेवेतत्रैवमगोभूत्वापुनश्चजातिस्मरोब्राह्म
 णोभूयः।सजउभरतः।दत्तात्रेयः।विष्णुनाम्नासदृशमपश्यतामेवात्रयेदत्तः।सएवा
 त्रैरपत्येदत्तात्रेयः।योगीश्वरः।रैवतकः।प्रसिद्धः।कचित्पुराणेनतुरेवत्याः।पुत्रैरैवतकः
 तस्यदुत्रियंवात्।अत्रब्राह्मणप्रोपाठस्यविद्यमानत्वात्प्रभृतपः।सौभर्यादर्थः।संवर्त यः
 कादयश्चरैवतकप्रभृतपरश्चक्रयाद्वंद्वसमाप्तमासेनपठिताः।बुद्धिसौकर्षार्थमस्मा

१३

निर्विचिद्यारख्याताः अव्यक्तलिङ्गाः आचारं तद्वत्स्यंतं तेषामेव विशेषणं जातं मध्यकाभि
 लिङ्गानि पंचमुद्रादिरूपाणि येषां ते अव्यक्तलिङ्गाः । अव्यक्ताचाराः न व्यक्तः स्पष्टः
 लोकैर्विज्ञातुं शक्यः आचारः शीलं कर्म च सदसदात्मकं येषां ते अव्यक्ताचाराः । अनुम
 ताः उन्मत्ता लोकद्वयाविचारशून्याः विवादिमद्वन्तः कलजादिमन्त्रेण न प्राप्तमदावान
 द्विपरीताः अनुमत्ताः उन्मत्तवशाचारतः यथाग्रह्याद्याविष्टाः अनुमत्तवदन्तः वा विविच
 चेष्टाकारिणः । तथा लोकसमाजदृष्टेर्न बुद्धिपूर्वकतया मन्त्रोत्पादनाद्यैर्विविधे
 ष्वचाराश्चतः । आश्रमेषु स्थानविहृतानां च पूर्वपारमहंस्यमुक्तद्वन्द्वी-चतुष्टय
 श्रमस्यान्तरभेदप्रसङ्गोपलक्षणन्यायेन पारमहंस्यमाह । त्रिंशद्वेणवदुत्र
 यां कमण्डलुमलाबुदाद्यादिविकारं जलपात्रं । शिखं दर्भमौज्यादिरशनीरचितं भित्ति
 पात्राद्याभूतं पात्रमलाबुदानीदिमयं दण्डं भित्तिपात्रं जलपात्रं त्रिंशद्वेणवदुत्र
 वस्त्रं सर्वदा प्राचमनाद्यैर्जलशौचनार्थं चतुष्कोणद्वारद्विकोणद्वारैर्त्रिदंडवदुत्र

रं वा

ता ५

राम
१३

वस्योत्रिदंदाद्याः पंचमात्रास्त्रिदंदिनां यासामन्यतममेदेपित्रिदंदिनोप्रायश्चित्तं। शिखा
 केशमपी। यज्ञोपवीतं उक्तं। ब्रह्मसूत्रं उक्ते अपि सर्वकर्माणि च चकारः पंचमात्राणां शिखाय
 ज्ञोपवीतयोश्च परित्यागसमुच्चयार्थः। इत्येवं प्रकारमन्यदपि गायत्र्यादिकं एतत्पूर्वोक्तं सर्व-
 निखिलं परित्यागे मंत्रा माह। नृस्वाहा मात्रं चिदानंदरसं ब्रह्मैव स्वाहा भवविलयार्थः। इति
 अनेन मंत्रेण अप्सु यथा प्राप्तेषु गंगादि पाथस्सु परित्यज्य त्यागं कृत्वा सद्गुरोः पादमूल
 मुपसृत्य श्रवणमननादिभिः आत्मानं स्वयं ज्योतिश्चेतन्यस्वभावमात्मानं नैव चिदेतत्साक्षा
 कुर्यात् शस्त्रीपान्वेषणेन शिखायज्ञोपवीतपरित्यागानंतरं उत्तरमार्गं गमनप्रकारमा
 ह। यथा जातिरूपधरः। यथा प्रादृशं जातमात्रस्य रूपं तद्वारयतीति यथा जातिरूपध
 रः। दिगंबर इत्यर्थः उत्तरमार्गं गच्छेदिति शेषः। ततः संन्यासाद्य र्युणा विनिवारितः श्र-
 वणादिसिद्ध्यर्थं लोकानुग्रहार्थं चैवं भूयादित्याह निर्द्वंद्वं द्वंद्वं शीतोष्णसुखादुखादि
 तान्निर्गतं यस्मात्स निर्द्वंद्वः। शीतोष्णादिसहिष्णु इत्यर्थः निर्गर्थ इति वा पाठः। निर्ग

१४॥

ताः ग्रंथाः अर्थशास्त्रादिरूपायस्मासनिर्गर्थः उपनिषत्संबन्धीनशास्त्रतात्पर्यमन्य
 इत्यर्थः। निष्परिग्रहः निर्गतः कथाकौपीनाध्यात्मापुस्तकादिव्यतिरिक्तअपरिग्रहः
 यस्मासनिष्परिग्रहः। तत्त्वब्रह्ममोर्गीतत्वमर्वाधितरूपतदेवब्रह्मदेवाकालवस्तुप
 रिच्छेदमन्यतस्यमार्गोज्ञानंतस्मिन्ब्रह्ममार्गे। सम्यक् संशयविपर्ययादिरहितेन स
 पन्तः संपत्तिं प्राप्नोति। ब्रह्मसाहाकारवानित्यर्थः तत्र हेतुमाह शुद्धमानसः शुद्धनिर्मल
 मानसं यस्य सः तथा। मनसो हि मलाः कामक्रोधादयस्तेर्वियुक्त इत्यर्थः। प्राणसंधार
 णार्थः। यद्यद्यम्ययः प्राणस्तथापि मनसो नमयत्वादन्मो मोवेन तदपेति तदपाये च
 प्राणोपपेति अपि च प्राणे न जगद्धमन्ममन्येषां तृप्तिकारणं प्राप्तिदं अतः प्राणसं
 पंचवृत्तेः सम्यग्धारणार्थः। यद्योक्तकाले विधूमत्वाद्यपलक्षिते आसायं प्रदक्षिणे
 नेत्यादिना मैत्रायणी श्रुत्युक्ते वससेयं योक्तकाल इत्यपलक्षितं यद्योक्तप्रकारेणा
 विप्रविमुक्त इव शोहमस्मीति मन्यमानः विमुक्त इति वापदेच्छेदः तदानीं गर्तनिः

क्षि०

१४

शेषबन्धन इति व्याख्येयं मैत्रं माधूकरादिनूपं आचरन् आचरेत् । नियमोयं पुरव्यं
निष्ठापात्रमाह । उदरपात्रेण उदरमेव पात्रेन निष्ठापामानीतायामुखं माददीतेत्यर्थः
तत्र निष्ठापात्रं लालाभाभाभयोर्हर्षशोकोनकरणीयावित्याह । लालाभाभाभौ समौ भूत्वा नि
ष्ठापात्रं लालाभाभाभयोः शर्षविषादशून्यत्वेन समौ भूत्वा आचरन् नित्यं नवः इदानीं परम-
हंसस्य निवासस्वलान्याह । शून्यागारं देवगृहं नृणाम् कूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशाला
प्रिहोत्रं नदीपुलिनगिरिकुण्डरकंदरकोटरेनिर्झरसंघटिलेषु शून्यागारं जननिवास-
हीनं गृहं । देवगृहं विष्णुशिवादिदेवाय तनूत एव कूटकुतश्चिन्निमित्तं ज्ञातं तृणसमू-
हः । वल्मीकं पीपीलिकानि । क्रियमाणं समुच्चयः । वृक्षमूलं वटश्वलोदिमूलकुली
लालाशालाकुलालस्य भंडनिक्षेपस्थानं । प्रिहोत्रं गृहं त्रेतायुः पंचायुर्वीनिवासः ।
गृहं नदीपुलिनं महानद्याः तीरसमीपदेशः । गिरिकुण्डरं निबिडवृक्षादि संतत्रादे-
शः । गिरिकंदरं गिरिगुहादि स्थलं । कोटरं वृक्षस्थानं । सुषिरं निर्झरः पाथः प-

१७९

भूमि

१३/१६

स्रवण स्थलं स्थंडिलं विशुद्धं द्वादेशः आवरणं प्रन्यागारादिस्वरिडि लोना प्रत्यादं नु
 समासे केनो अनि॥ नोक्ताः अस्माभिस्तुल्यं स्वप्रतिपक्षार्थं विच्छिद्य आख्याताः तेषु प्र
 न्यागारादिषु अनिकेतवासी अनिकेतो अनियतं वा सोऽस्यास्तीति अनिकेतवासी प्र
 प्रयत्नः नानाविधोपकरणसंघादने प्रयत्नशून्यः अप्रयत्नः निर्गमः निर्गतं मम
 त्वं सर्वेषु वस्तुषु यस्मात् सो निर्गमः उपलक्षणे निरहं कारुति पदस्य शुक्ल ध्यानपरा
 यणः शुक्लः प्रणवः अशेषदोषशून्यत्वात् स्वयंप्रकाशान्दाने दाता वा तस्य ध्यानं
 विजातीयप्रत्ययशून्यत्वेन सा जातीयप्रत्ययप्रवाहः तदेकमेव परमयत्नमर्थस्य स
 तथा ध्यात्मनिष्ठः अध्यात्मनिष्ठाय सः अंतर्मुख इत्यर्थः अशुभकर्मनिर्मूलनपरः
 कर्मणां अशुभानां अनेकजन्मजितानां पापानां निर्मूलने विनाशने परः तात्पर्यवा
 न्यः सतथा किं बहुना त्रोक्ते नपः संन्यासे नोक्तं लक्षणे नानेककालमनुष्ठितेन स्व
 ल्पकाले वा देहसंज्ञे देहस्य विमोक्षक इति स्पष्टं स स्वल्पमधिकं वा कालमनुष्ठि
 तसंन्यासः परमहंसशब्दाभिधेयः नाम निश्चितं तदुपनिषत्समाख्यार्थः ॥ इति श्रीमत्परमहं
 सपरिव्राजकाचार्य स्वानंदमहोदय प्रपूज्यपादशिष्य श्री शंकरानंद गणवतः कृतं जाया ली

 श्रीविष्णु
 सप्तमस्तोत्रम्
 १५